

بررسی ویژگی‌های اخلاقی پیامبر (صلی الله علیه و آله) در معاملات اقتصادی

مونس السادات حسینی^۱

چکیده

در دنیای امروز، معاملات اقتصادی با پیچیدگی‌های فزاینده‌ای همراه شده‌اند. گسترش فناوری، رقابت‌های تجاری، تبلیغات گسترده و گاه فریبنده، و فاصله گرفتن از ارزش‌های انسانی، موجب شده که بسیاری از روابط تجاری از مسیر اخلاق فاصله بگیرند. در چنین فضایی، سودجویی بی‌حد، بی‌توجهی به حقوق مشتریان، و ضعف در اعتمادسازی، به چالش‌های جدی در عرصه‌ی معاملات تبدیل شده‌اند. در این میان، بازخوانی سیره‌ی پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) در عرصه‌ی معاملات، می‌تواند راهگشای بازگشت به اخلاق در روابط اقتصادی باشد. تحقیق حاضر به هدف بررسی ویژگی‌های اخلاقی پیامبر (صلی الله علیه و آله) در معاملات اقتصادی به روش توصیفی و تحلیلی نگاشته شده است. یافته‌های تحقیق بیانگر آن است که آن حضرت، با صداقت، انصاف، وفای به عهد و کرامت انسانی، الگویی بی‌بدیل از معامله‌گری اخلاق‌مدار ارائه داد؛ الگویی که امروز بیش از هر زمان دیگری به آن نیاز داریم.

کلید واژه‌ها: اخلاق، اخلاق پیامبر، اقتصاد، معاملات.

۱. دانش آموخته سطح ۲، مدرسه علمیه فاطمیه (سلام الله علیها).

مقدمه

از وظایف مهم تمامی افراد امت اسلامی، آگاهی یافتن از حالات و ملکات و اعمال و سیره عملی پیامبر خدا (صلی الله علیه و آله) است؛ زیرا قرآن کریم با صراحت می فرماید: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ^۱» اگر بنا است رفتار و کردار آن حضرت سرمشق و الگو شود، بدیهی است آگاهی پیدا کردن از حالات و رفتار ایشان، بر همگان لازم و ضروری است.

یکی از ابعاد زندگی آن حضرت بعد اقتصادی است، در عصر کنونی که چالش‌های اخلاقی در عرصه‌های اقتصادی بیش از پیش نمایان شده‌اند، بازگشت به الگوهای رفتاری پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می‌تواند راهگشای بسیاری از مسائل باشد. سیره عملی آن حضرت، نه تنها در عبادات و روابط فردی، بلکه در تعاملات اقتصادی نیز سرشار از آموزه‌های اخلاقی است. بررسی ویژگی‌های اخلاقی آن حضرت در معاملات اقتصادی، فرصتی فراهم می‌آورد تا با نگاهی ژرف‌تر به اصول صداقت، امانت‌داری، انصاف، وفای به عهد و رعایت حقوق دیگران، الگویی پایدار برای رفتار اقتصادی در جوامع اسلامی ترسیم شود.

مقاله حاضر به هدف بررسی ویژگی‌های اخلاقی پیامبر (صلی الله علیه و آله) در معاملات اقتصادی پاسخگوی سوالات ذیل است:

۱- ویژگی‌های اخلاقی پیامبر (صلی الله علیه و آله) در ساختار معامله چگونه است؟

۲- ویژگی‌های اخلاق تعاملی پیامبر (صلی الله علیه و آله) با طرف معامله چگونه است؟

در زمینه سیره اخلاقی پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نگارش‌های زیادی به رشته تحریر درآمده، اما به طور خاص در زمینه بعد اقتصادی زندگی آن حضرت می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

کتاب «راهبرد اقتصادی پیامبر (صلی الله علیه و آله)»، تألیف حمید سبحانی صدر (۱۳۹۷) این اثر، اثری مختصر و کاربردی است که به بررسی سیاست‌ها و راهبردهای اقتصادی رسول خدا (صلی الله

^۱. احزاب: ۲۱.

علیه و آله (پرداخته تا نشان دهد که سیره پیامبر در زمینه اقتصاد نه تنها معنوی و اخلاقی؛ بلکه عملی و تاثیرگذار بوده است.

مقاله با عنوان «آموزه‌های اخلاقی خرید و فروش معاملات در جامعه اسلامی و تاثیر آن بر انباشت سرمایه اجتماعی و تقویت سایر بخش‌های مولد اقتصادی»، نوشته وحید ارشادی (۱۳۹۲) که نویسنده با الهام از قرآن و سنت به آداب اخلاقی دینی اعتماد ساز در حوزه فعالیت‌های اقتصادی از جمله صداقت و راستی، انصاف در معاملات، مشارکت و تعاون در معاملات و اعتدال و میانه روی و... پرداخته است.

مقاله با عنوان «سیره اقتصادی و معیشتی پیامبر اعظم»، نوشته عبدالحسین برهانیان (۱۳۸۵) نویسنده در این مقاله مباحثی مرتبط با اقتصاد چون اهمیت به کار و تلاش، تدبیر، میانه‌روی، پایبندی به قرارداد قرض الحسنه عفو و گذشت از بدهکار، اترغیب به کار و کشاورزی اشتغال زایی، فقرزدایی مبارزه با اشرافگرایی و امتیازخواهی آن حضرت را مورد بررسی قرار داده است، اما مقاله حاضر درصدد است به ویژگی‌های اخلاقی پیامبر (صلی الله علیه و آله) در ساختار معامله و اخلاق تعاملی آن حضرت با طرف معامله را مورد بررسی قرار دهد.

۱- مفهوم اخلاق

اخلاق واژه‌ای عربی جمع خُلُق است. خُلُق و خُلُق (بر وزن فلس و قفل) در اصل یکی‌اند. اولی مخصوص هیئت و اشکال و صور ظاهری است و دومی مخصوص به قوا و صفات است که با بصیرت قابل درک می‌باشد.^۱

اخلاق در اصطلاح چگونه زیستن را در دو ناحیه به ما یاد می‌دهد، یکی در ناحیه چگونه رفتار کردن و دیگری در ناحیه چگونه بودن. در حقیقت چگونه زیستن دو شعبه دارد، شعبه چگونه رفتار کردن به شعبه چگونه بودن و چگونه رفتار کردن مربوط می‌شود به اعمال انسان که البته شامل

^۱. حسین بن محمد راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، چاپ اول، بیروت: دار الشامیة، ۱۴۱۲ ه.ق، ص ۲۹۷.

گفتار هم می‌شود که چگونه باید باشد و چگونه بودن مربوط می‌شود به خوی انسان که چگونه و به چه کیفیت باشد.^۱

۲- معاملات

معامله به مفهوم بیع که ویژه‌تر از بقیه معانی می‌باشد، اطلاق می‌شود. معامله به مفهوم عقدی که میان دو نفر بسته می‌شود. در اصطلاح حقوقی معامله با عقد تفاوتی ندارد، گرچه در بسیاری از موارد معامله در عقود که از ناحیه هر یک از طرفین عقد نیست به طرف دیگری تعهد و یا تملیک شده باشد استعمال می‌شود.^۲

برخی حقوقدانان معتقدند که معامله با عقد مترادف است با این تفاوت که چهره و رنگ اقتصادی دارد و به همین دلیل اصطلاح معامله به عقود مالی و معروض اختصاص یافته است.^۳ و بعضی دیگر بیان کرده‌اند: «معامله در معنای اخص به هر نوع رابطه حقوقی که موضوعش امور مالی باشد، اطلاق می‌شود.^۴»

۳- ویژگی‌های اخلاقی پیامبر (صلی الله علیه و آله) در ساختار معامله

شخصیت پیامبر (صلی الله علیه و آله)، دارای ابعاد فراوانی است که پژوهشگران و کارشناسان در طول تاریخ به بررسی بسیاری از این ابعاد پرداخته و چهره درخشان و تابناک حضرت ختمی مرتبت را به جهانیان و یا صاحبان ایمان ارائه کرده اند.

قرآن کریم در سوره احزاب آیه ۲۱، حضرت رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) را به عنوان الگویی نیکو معرفی می‌کند. رفتار و گفتار آن حضرت در ابعاد گوناگون آموزنده و قابل فهم است از جمله این ابعاد مباحثی مرتبط با اقتصاد، چون اهمیت به کار و تلاش، تدبیر و میانه روی، پایبندی به قرارداد، قرض الحسنه، عفو و گذشت از بدهکار، انفاق، ترغیب به کار

^۱. وفا، فقه و اخلاق، صص ۲-۳.

^۲. امامی، حقوق مدنی، ج ۱، ص ۱۵۹.

^۳. کاتوزیان عقود معین، ج ۴، ص ۱۱.

^۴. شهیدی، کلیات عقود و قراردادها، ج ۳، ص ۲.

و کشاورزی ، اشتغال زایی ، فقرزدایی ، مبارزه با اشرافی گری و امتیازخواهی و... است.^۱
ویژگی‌های اخلاقی پیامبر(صلی الله علیه واله) در ساختار معامله عبارتند از:

۱-۳- رعایت انصاف در داد و ستد

انصاف به معنای قناعت به سود کم است. ریشه بسیاری از رذایل اخلاقی در بازار حرص و طمع است. اسلام مهم‌ترین سلاح مبارزه با حرص و طمع را مزین شدن به صفت قناعت معرفی می‌کند که ثمره‌اش انصاف است کسی می‌تواند به صفت قناعت مزین شود که به سود کم اکتفا کند.^۲

یکی دیگر از آداب مهم کسب و کار رعایت انصاف است، فروشنده باید در رعایت انصاف میان مشتریان تفاوتی قائل نشود، لذا او نباید بین کسی که چانه می‌زند و افراد دیگر فرق بگذارد و نیز نباید بین شخص شریف و حقیر فرق بگذارد، البته اگر فروشنده به خاطر دیانت و تقوای مشتریان بین آنان فرق بگذارد، اشکالی، اما بر مشتری با تقوا مکروه است که این تفاوت و ارزان‌تر دادن کالا را قبول کند به همین دلیل بود که علما و پرهیزکاران زمان قدیم خود برای خرید به بازار نمی‌رفتند و کسی را برای خریدن وکیل می‌کردند که فروشنده او را شناسد تا از این کراهت اجتناب کنند.^۳

یکی از لغزشگاه‌های انسان، طغیان و خروج از انصاف در معاملات و حق الناس است ، خداوند متعال جهت جلوگیری در این امر می‌فرماید: «وَأَقِمْوْا لِّلْوَزْنِ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ»^۴، و آسمان را برافراشت و ترازو (و معیار) را نهاد، تا این‌که در مورد ترازو (و معیار) طغیان نکنید؛ و وزن را بر (اساس) دادگری برپا دارید و ترازو را (نکاهید و به مردم) خسارت نزنید. میزان در آیه به معنای وزن

^۱ . برهانیان، نگاهی به سیره اقتصادی پیامبر خدا ، مجله حصون، ش ۹.

^۲ . کاظمی، شاخص ترکیب صداقت در بازار اسلامی ، مجله معرفت، ش ۱.

^۳ . طغیانی، احکام کسب و کار، ص ۴۴.

^۴ . الرحمن: ۹.

۲-۴- مدارا و گذشت

مدارا از «دارآته» و «داريته» هم با همزه و هم بدون همزه می‌آید. این افعال هنگامی به کار برده می‌شود که شخص با پرهیز از درگیری با دیگری با او به نرمی و ملایمت رفتار کرده باشد.^۱ مدارا یکی از اصول اخلاقی اسلام است که پیشوایان دین در تعامل با یکدیگر بر آن تاکید داشته‌اند.

مدارا در بهبود روابط اجتماعی نقش مهم و اساسی دارد اگر در جامعه‌ای از این اصل ارزشمند به درستی و به جا استفاده شود از بسیاری از کجروی‌ها از جمله قطع روابط و کینه ورزی و دشمنی جلوگیری خواهد شد و اعضا و افراد آن جامعه با آرامش روانی بیشتری زندگی خواهند کرد. پیامبر و امامان (علیهم السلام) همواره در زندگی پربرکت خود بدان عمل کرده و آن را منش و روش خود قرار دادند و با مدارا و گذشت شناخته می‌شدند پیامبر اکرم به خاطر گذشت و مدارایش از خداوند لوح «و انک لعلی خلق عظیم» گرفت.^۲

یکی از موارد مدارا، مدارا با بدهکار است. بدهکار در واقع تنگ دست است و نمی‌تواند بدهی خویش را پرداخت کند. بر همین اساس واجب نیست که بدهیش را بپردازد و بر طلبکار نیز حرام است که او را در تنگنا و فشار قرار دهد که هر طور شده بدهیش را پرداخت کند، بلکه واجب است که به او مهلت دهد تا وضعیت اقتصادی اش بهبود یابد و بتواند بدهی خویش را پرداخت کند.^۳

حضرت رسول در مورد بدهکاری نیز حساسیت عجیبی داشتند و به شکل های مختلف مردم را به ادای قرض و بدهکاری خویش فرامی خواندند. از طرفی به مؤمنان سفارش می کردند که به مدیون و بدهکار فرصت کافی دهند و با ایشان مدارا کنند.

عَنْ رَسُولِ اللَّهِ (صلى الله عليه و آله) : «مَنْ أَقْرَضَ مَلْهُوفاً فَأَحْسَنَ طَلِبَتَهُ اسْتَأْنَفَ الْعَمَلَ وَأَعْطَاهُ اللَّهُ بِكُلِّ دِرْهَمٍ أَلْفَ قِنْطَارٍ مِنَ الْجَنَّةِ.»؛ هر کس غمزده ای را قرض دهد و در بازستاندن نیکو رفتار کند

^۱ . ابن منظور، لسان العرب ج ۱، ص ۷۱.

^۲ . احسانی، مدارا با مخالفین در سنت و سیره پیشوایان معصوم، معرفت، ش ۹، صص ۱-۲.

^۳ . موسوی خمینی، تحریر الوسیله، ج ۳، ص ۷۲.

مثل اینست که، کار را دوباره آغاز کرده است و خداوند در برابر هر درهم هزار قنطار حدیث در بهشت به او عنایت فرماید.

بنابر این مدارا در معامله، به معنای مهربانی و سهل‌گیری در برابر خریدار یا فروشنده است، به‌ویژه هنگام سختی یا قیمت‌گذاری. سنت نبوی بر این اساس است که پیامبر (صلی الله علیه وآله وسلم) در داد و ستد، سخت‌گیری نمی‌کردند و به آسان‌گیری و گذشت در امور مالی تشویق می‌نمودند. این رفتار، موجب جلب محبت مردم و ایجاد فضایی سرشار از صفا و برکت در محیط کسب و کار می‌شد.

نتیجه

یافته‌های تحقیق بیانگر آن است که رفتار و گفتار پیامبر اکرم در ابعاد گوناگون آموزنده و قابل فهم است از جمله در معاملات. یکی از ویژگی‌های اخلاقی پیامبر (صلی الله علیه و آله) در ساختار معامله انصاف است که ریشه بسیاری از رذایل اخلاقی در بازار حرص و طمع است. اسلام مهم‌ترین سلاح مبارزه با حرص و طمع را مزین شدن به صفت قناعت معرفی می‌کند، پیامبر اکرم برای تحقق عدالت اجتماعی مبارزه با قشربندی‌های موهوم اجتماعی را تاکید نموده است.

صداقت در معامله به این است که چگونه تعامل عرضه کنندگان و تقاضا کنندگان فضای فیزیکی چینش کالا و فضای حاکم بر بازار به طور پایدار واقع نما باشد به گونه‌ای که هیچ انحراف از حقیقت یا وارونه سازی در آن صورت نگیرد، رسول خدا نیز به این امر پایبند.

ربا در دین اسلام و دیگر ادیان الهی تحریم شده است، چنانچه آیات تحریم ربا در چند مرحله و به صورت تدریجی نازل شده است گام اول انتقاد از رباخواری یهود گام دوم منع از ربای چندین برابر و در گام سوم تحریم و به منزله جنگ با خدا معرفی شده است که اخلاق نیک نبوی نیز از این امر مبرا بود.

مدارا در بهبود روابط اجتماعی نقش مهم و اساسی دارد که اگر از آن به جا استفاده شود، از بسیاری از کجروی‌ها و قطع روابط جلوگیری خواهد شد. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) همواره در معاملات خود با مدارا و گذشت برخورد می‌کردند. آن حضرت در مورد بدهکاری نیز حساسیت عجیبی داشتند که به شکل‌های مختلف از مردم درخواست می‌کردند که به ادای قرض و بدهکاری خویش بپردازند و از طرفی به مومنان سفارش می‌کردند که با مدیون و بدهکار مدارا کنند.

منابع

*قرآن کریم

۱. ابن منظور، جمال الدین محمد بن مکرم، **لسان العرب**، بی جا، نشر ادب حوزه، ۱۴۰۵ق.
۲. امامی، حسن، حقوق مدنی، قم: انتشارات اسلامی، چاپ ششم، ۱۳۶۶.
۳. حکیمی، محمد رضا، **الحیاء**، ترجمه احمد آرام، ج اول، چاپخانه دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۸۰ش.
۴. دلشاد تهرانی، مصطفی، **سیره نبوی**، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۳.
۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **مفردات الفاظ القرآن**، بیروت: دار الشامیة، چاپ اول، ۱۴۱۲ه.ق.
۶. رضایی اصفهانی، محمدعلی، **تفسیر قرآن مهر**، قم: پژوهشهای تفسیر و علوم قرآن - ایران - قم، چاپ: ۱، ۱۳۸۷ه.ش
۷. طغیانی، مهدی، **احکام عمومی کسب و کار**، تهران: نشر طلایی، چاپ اول، ۱۳۹۴.
۸. قرائتی، محسن، **تفسیر نور**، تهران: مرکز فرهنگی درسهای از قرآن - ایران - تهران، چاپ: ۱، ۱۳۸۸ه.ش
۹. کاتوزیان، ناصر، **عقود معین**، تهران: شرکت سهامی انتشار با همکاری شرکت بهمن برنا، چاپ اول، ۱۳۸۵.
۱۰. نوری، میرزا حسین، **مستدرک الوسائل**، بیروت، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، بی جا، ۱۴۰۸ق.

مقالات

۱۱. احسانی، سید محمد، "مدارا با مخالفین در سنت و سیره پیشوایان معصوم"، مجله معرفت، شماره ۹، آذر ۱۳۸۹.

۱۲. بختیاری، زهرا، " جایگاه وفای به عهد و پیمان در سیره نبوی "، نشریه فرهنگ و پژوهش، شماره ۶، سال ۱۳۸۹.
۱۳. برهانیان، عبدالحسین، " نگاهی به سیره اقتصادی پیامبر خدا "، مجله حصون، شماره ۹، پاییز ۱۳۸۵.
۱۴. کاظمی، مصطفی؛ " شاخص ترکیبی صداقت در بازار اسلامی، "مجله معرفت، ش ۱ پاییز و زمستان ۱۳۹۰ - شماره ۵.
۱۵. موسوی خمینی، سید روح الله، **تحریر الوسیله**، قم : دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ ۲۶، ۱۳۹۲.
۱۶. وفا، جعفر، "فقه و اخلاق"، مربیان، شماره ۴، تابستان ۱۳۸۱.